Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

EKOLOGIK METAFORALARNING SINONIMIK VA ANTONIMIK MUNOSABATLARI

Hayitova Dilruh Jalolovna
BuxDPI 2-kurs magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23703396

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilida tabiat, atrof-muhit va ekologik jarayonlar bilan bog‘liq obrazlar asosida shakllanadigan metaforalarning sinonimik hamda antonimik munosabatlari tahlil qilinadi. Metafora til birliklarining ko‘chma ma’no hosil qilish usuli sifatida emas, balki tushunchalarni tartibga soluvchi kognitiv va diskursiv vosita sifatida ham qaraladi. Tadqiqotda ekologik metafora tushunchasining chegaralari aniqlashtirilib, suv, yer, havo, o‘simlik va fasllar bilan bog‘liq obrazlar misolida ma’no yaqinligi, ma’no qarama-qarshiligi, kontekstual sinonimiya va antonimiya masalalari yoritiladi. Sinonimik qatorlar mutlaq tenglikka emas, balki umumiy semantik yadroning mavjudligi va uslubiy farqlarning saqlanishiga asoslanishi ko‘rsatiladi. Antonimik munosabatlar esa “toza–iflos”, “tirik–jonsiz”, “yashil–quruq”, “mo‘l–tanqis” kabi qarama-qarshiliklar bilan cheklanmay, ularning metaforik matndagi baholovchi va pragmatik vazifalari orqali ham namoyon bo‘lishi asoslanadi. Maqola nazariy manbalarni tahlil qilish, kontekstual-semantik kuzatish va tasniflash usullariga tayanadi. Keltirilgan misollarning ayrimlari tahlilni ko‘rsatish uchun tuzilgan namunaviy birikmalar bo‘lib, ular korpus statistikasi yoki tayyor lug‘at materialidan olingan natijalar sifatida talqin qilinmasligi lozim.
Kalit so‘zlar: ekologik metafora, sinonimiya, antonimiya, leksik semantika, ko‘chma ma’no, kognitiv metafora, ekologik diskurs, o‘zbek tili.

Abstract. This article examines synonymic and antonymic relations among metaphors associated with nature, the environment, and ecological processes in Uzbek. Metaphor is treated not only as a mechanism of figurative meaning but also as a cognitive and discourse-based resource for organizing concepts. The study clarifies the scope of the term “ecological metaphor” and discusses semantic similarity, semantic opposition, contextual synonymy, and antonymy through images related to water, land, air, plants, and seasons. It argues that synonymic sets are rarely based on complete interchangeability; rather, they share a semantic core while preserving stylistic, evaluative, and collocational differences. Antonymic relations are explored through contrasts such as clean–polluted, living–lifeless, green–dry, and abundant–scarce, as well as through their evaluative and pragmatic functions in metaphorical discourse. The study uses theoretical review, contextual-semantic observation, and classification. Some examples are constructed for analytical illustration and should not be mistaken for corpus-derived statistical findings.
Keywords: ecological metaphor, synonymy, antonymy, lexical semantics, figurative meaning, cognitive metaphor, ecological discourse, Uzbek language.

Til va tabiat munosabati insonning borliqni anglash tajribasi bilan uzviy bog‘liq. Inson tabiat hodisalarini nafaqat bevosita kuzatadi, balki ular orqali ijtimoiy munosabatlar, ruhiy holatlar, iqtisodiy vaziyatlar va axloqiy baholarni ham ifodalaydi. Shu sababli suv, yer, shamol, quyosh, daraxt, ildiz, gullash, qurish yoki bo‘ron kabi obrazlar ko‘plab tillarda ko‘chma ma’nolarni yuzaga keltiradi. O‘zbek

tilida ham “hayot manbai”, “ildiz otmoq”, “umid niholi”, “quruq va’dalar”, “munosabatlar sovidi”, “fikrlar oqimi” singari birikmalarda tabiatga oid tasavvurlar mavhum tushunchalarni ifodalashga xizmat qiladi.

Ekologik metaforalar atamasi ikki yaqin, ammo aynan bir xil bo‘lmagan hodisani anglatishi mumkin. Birinchi ma’noda u atrof-muhit, iqlim, suv, havo, o‘simlik va hayvonot olamiga doir hodisalarni obrazli ifodalovchi metaforalarni qamrab oladi. Ikkinchi ma’noda esa ekologik muammolar, tabiatni muhofaza qilish, resurslardan foydalanish va inson–tabiat munosabatlarini tushuntirish uchun ishlatiladigan metaforalarni bildiradi. Mazkur maqolada ikkala ko‘lam hisobga olinadi, biroq asosiy e’tibor o‘zbek tilidagi tabiat obrazlari va ekologik mazmunli ifodalarning semantik aloqalariga qaratiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, metaforalarni alohida-alohida sanab chiqish ularning til tizimidagi o‘zaro aloqalarini to‘liq ochmaydi. Bir-biriga yaqin obrazlar sinonimik guruhlarni, qarama-qarshi obrazlar esa antonimik juftliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Masalan, suv va buloq hayotning davomiyligi yoki manbaini ifodalashda ma’no jihatidan yaqinlashadi; bahor va qish esa yangilanish hamda so‘nish, iliqlik hamda sovuqlik kabi qarama-qarshi belgilarni faollashtirishi mumkin. Biroq bunday munosabatlar lug‘aviy darajada doimiy emas: ular matn, janr, nutq maqsadi va baholash nuqtayi nazariga bog‘liq.

Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi ekologik metaforalarning sinonimik va antonimik munosabatlarini tavsiflash, ularning yuzaga kelish shartlarini ko‘rsatish hamda bunday munosabatlarning semantik, uslubiy va pragmatik vazifalarini izohlashdan iborat. Ushbu maqsad quyidagi vazifalarni belgilaydi: ekologik metafora tushunchasini aniqlashtirish; sinonimiya va antonimiyaning asosiy mezonlarini yoritish; tabiat obrazlari asosidagi metaforalarni tematik guruhlarga ajratish; ma’no yaqinligi va qarama-qarshiligini kontekst asosida tahlil qilish; natijalarni o‘zbek tilshunosligi hamda ekologik kommunikatsiya nuqtayi nazaridan umumlashtirish.

Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek tilida tabiat va ekologik jarayonlar bilan bog‘liq obrazli birliklar qaraladi. Tadqiqot predmeti esa mazkur birliklar o‘rtasidagi sinonimik, antonimik va kontekstual-semantik munosabatlardir. Ishning ilmiy-amaliy ahamiyati ekologik mavzudagi matnlar, publitsistik nutq, badiiy asarlar va ta’lim materiallarini tahlil qilishda metaforik birliklarning ma’no munosabatlarini hisobga olish zarurati bilan belgilanadi.

1. Ekologik metafora va semantik munosabatlarning nazariy asoslari

Metafora an’anaviy ritorik qarashlarda bir predmet yoki hodisa nomining o‘xshashlik asosida boshqa predmet yoki hodisaga ko‘chirilishi sifatida izohlangan. Zamonaviy kognitiv tilshunoslikda esa metafora faqat badiiy bezak emas, balki murakkab va mavhum tushunchalarni tajribada tanish bo‘lgan sohalar orqali anglash imkonini beruvchi konseptual mexanizm sifatida talqin qilinadi. Lakoff va Johnson metaforik fikrlash kundalik tilga singib ketganini ko‘rsatib, ko‘plab mavhum tushunchalar fazoviy, jismoniy yoki tajribaviy manbalar orqali idrok etilishini ta’kidlaydi [1].

Masalan, “fikrlar oqimi” birikmasida tafakkur jarayoni suv harakati bilan, “muammoning ildizi” ifodasida sabab o‘simlikning yer ostidagi qismi bilan, “g‘oya unib chiqdi” birikmasida yangi fikr urug‘ning o‘sishi bilan bog‘lanadi. Bunday ifodalarda manba sohasi aniq va seziladigan tabiat hodisasi, nishon sohasi esa mavhum tushuncha bo‘ladi. Metaforaning mazmuni birgina so‘z bilan chegaralanmaydi: u matndagi boshqa birliklar bilan birga muayyan tasavvur tizimini yuzaga keltiradi.

Ekologik metaforalarni o‘rganishda manba sohasi va nishon sohasini farqlash muhim. “Daryo toshdi” jumlasi bevosita gidrologik hodisani anglatsa, “his-tuyg‘ular toshdi” ifodasida suvning me’yordan

oshib oqishi hissiy kuchayish uchun obrazli asos bo‘ladi. Xuddi shuningdek, “daraxt quridi” bevosita holatni, “umidlar quridi” esa ruhiy yoki ijtimoiy tushkunlikni anglatadi. Shunday ekan, tabiatga oid har qanday so‘z avtomatik ravishda metafora hisoblanmaydi; ko‘chma ma’no kontekstda aniqlanishi kerak.

Ekologik metafora tushunchasining keng va tor talqinlarini farqlash maqsadga muvofiq. Keng talqinda tabiat hodisalari orqali inson hayoti, jamiyat, hissiyot va tafakkur ifodalangan barcha metaforalar ushbu doiraga kiritilishi mumkin. Tor talqinda esa metafora ekologik muammolarni muhokama qilish, ekologik xavfni tushuntirish yoki tabiatni muhofaza qilishga undash uchun qo‘llanadi. Masalan, “sayyora nafasi qisilyapti” iborasi ekologik inqirozni inson tanasining nafas olish jarayoni orqali anglatadi; “tabiatning yarasi” esa atrof-muhitga yetkazilgan zararni jarohat obrazida ifodalaydi.

Maqolada ushbu ikki qatlam o‘zaro bog‘liq hodisa sifatida ko‘riladi. Bir tomondan, o‘zbek tilining umumiy metaforik zaxirasida mavjud bo‘lgan “ildiz”, “nihol”, “oqim”, “to‘lqin”, “quruqlik”, “yashnash” kabi obrazlar ekologik diskursda yangi vazifa bajarishi mumkin. Ikkinchi tomondan, ekologik mavzudagi matnlar ushbu obrazlarni dolzarb muammolar bilan bog‘lab, ularning baholovchi kuchini oshiradi. Bu jarayon metaforaning ma’nosi faqat lug‘at bilan emas, balki ijtimoiy tajriba va diskurs bilan ham belgilanadi, degan qarashga mos keladi [2; 3].

Sinonimiya — shakli turlicha bo‘lgan til birliklarining ma’nosi to‘liq yoki qisman yaqin kelishi hodisasidir. Sinonimlar ko‘pincha umumiy semantik yadroga ega bo‘ladi, lekin uslubiy bo‘yoq, emotsional ta’sir, qo‘llanish sohasi, birikuvchanlik va ma’no nozikliklari bilan farqlanadi. Shu sababli sinonimlikni mutlaq tenglik deb emas, balki muayyan kontekstda bir-biriga yaqin vazifa bajarish imkoniyati deb tushunish to‘g‘riroq. Cruse leksik semantikada ma’no munosabatlarini kontekst va qo‘llanish xususiyatlari bilan birgalikda ko‘rib chiqish zarurligini ta’kidlaydi [2].

Antonimiya esa ma’no jihatidan qarama-qarshi bo‘lgan birliklar o‘rtasidagi munosabatdir. Antonimlar darajali qarama-qarshilikni (issiq–sovuq), bir-birini inkor etuvchi qarama-qarshilikni (tirik–jonsiz), yo‘nalish yoki jarayonning teskari tomonlarini (ko‘tarilmoq–pasaymoq) va munosabatli qarama-qarshilikni ifodalashi mumkin. Murphy antonimiyani faqat lug‘aviy juftlik sifatida emas, balki til tizimi va diskursdagi turli semantik aloqalar majmui sifatida tahlil qiladi [3].

Metaforik birliklarda sinonimiya va antonimiya odatdagi lug‘aviy munosabatlardan murakkabroq ko‘rinadi. Bir xil tabiat manbai turli mavhum ma’nolarni anglatishi, turli manbalar esa bir xil mavhum ma’noga xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, bevosita antonim bo‘lmagan ikki obraz kontekstda qarama-qarshi qo‘yilishi ehtimoli bor. Shu bois tahlilda uch mezon muhim: birliklarning umumiy semantik komponenti; ularning muayyan kontekstda almashtirilish imkoniyati; hamda qarama-qarshilik yoki yaqinlikni yuzaga keltiruvchi baholovchi belgi.

2. Ekologik metaforalarning sinonimik munosabatlari

Ekologik metaforalarning sinonimik munosabatlari bir necha yo‘l bilan shakllanadi. Birinchi yo‘l — bir xil manba sohasiga mansub obrazlarning umumiy mavhum ma’noni ifodalashi. Masalan, “hayot manbai”, “hayot bulog‘i” va “hayot oqimi” birikmalarida suvga oid obrazlar hayot bilan bog‘liq mazmunni kuchaytiradi, biroq ularning ma’no urg‘usi bir xil emas: manba va buloq boshlanish nuqtasini, oqim esa davomiylik va harakatni ta’kidlaydi. Bu birliklar to‘liq sinonim emas, balki qisman sinonimik maydonni hosil qiladi.

Ikkinchi yo‘l — turli tabiat obrazlarining bir xil baholovchi ma’noga yaqinlashishi. “Umid niholi”, “umid urug‘i” va “umid kurtagi” kabi namunaviy birikmalar kelajakda rivojlanishi mumkin bo‘lgan ijobiy

imkoniyatni ifodalaydi. Nihol, urug‘ va kurtak o‘rtasida biologik farq mavjud bo‘lsa-da, metaforik matnda ular boshlanish, o‘sish va istiqbol semalarini faollashtiradi. Bunda sinonimik yaqinlik manba predmetlarning lug‘aviy ma’nosi bilan emas, balki nishon sohada hosil qilgan umumiy konseptual mazmun bilan belgilanadi.

Uchinchi yo‘l — ekologik muammoni turli obrazlar orqali ifodalash. “Tabiatning yarasi”, “yerning jarohati” va “ekologik iztirob” kabi birikmalar atrof-muhitga yetkazilgan zararni ifodalashi mumkin. Biroq “yara” va “jarohat” jismoniy shikast obrazini kuchaytirsa, “iztirob” ko‘proq hissiy bahoni bildiradi. Shuning uchun ular faqat muayyan matn doirasida ma’nodoshga yaqinlashadi; ilmiy matnda birini ikkinchisining o‘rniga har doim qo‘llab bo‘lmaydi.

Suv o‘zbek madaniyati va kundalik tajribasida hayot, poklik, baraka, harakat va davomiylik bilan bog‘liq kuchli obrazlardan biridir. Shu sababli suv bilan bog‘liq metaforalar turli semantik guruhlarda birlashishi mumkin. “Hayot manbai”, “hayot bulog‘i” kabi birikmalar boshlanish va oziqlantiruvchi omil ma’nosini ifodalaydi. “Fikrlar oqimi”, “g‘oyalar oqimi” birikmalari esa ketma-ketlik, ko‘plik va harakatni bildiradi. Ularning sinonimik munosabati faqat “oqim” so‘zining turli birikmalarda takrorlanishi bilan emas, balki oqimning uzluksizlik va ko‘plik belgilarini mavhum jarayonga ko‘chirish orqali yuzaga keladi.

Suvning ijobiy va salbiy semantik imkoniyatlari ham bor. “Musaffo buloq” poklik yoki beg‘uborlikni, “loyqa oqim” esa chalkashlik, noaniqlik yoki ifloslangan holatni anglatishi mumkin. Ekologik matnda “musaffo suv”, “toza buloq”, “sof manba” birikmalari atrof-muhitning ifloslanmagan holatini ifodalashda yaqinlashadi. Lekin ular aynan teng emas: “musaffo” ko‘proq tiniqlik va ko‘rish idrokiga, “toza” gigiyenik yoki ekologik holatga, “sof” esa aralashmalardan xoli bo‘lish yoki ko‘chma ma’noda samimiylikka urg‘u beradi.

Suv obrazining sinonimik maydonini tahlil qilganda manba sohasi bilan nishon sohani aralashtirmaslik kerak. “Daryo”, “buloq”, “dengiz” so‘zlari o‘z ma’nosida sinonim emas. Biroq ular “hayot”, “bilim”, “mehr” yoki “fikr” kabi mavhum tushunchalarni ifodalaganda muayyan kontekstda umumiylik hosil qilishi mumkin: “bilim bulog‘i”, “bilim ummoni”, “bilim oqimi”. Bu birikmalarda hajm, boshlanish va davomiylik semalari farqlanadi. Demak, sinonimik aloqaning markazida leksik shakl emas, balki kontekstda aktual bo‘lgan semantik belgi turadi.

O‘simliklar bilan bog‘liq metaforalar o‘sish, rivojlanish, ildiz otish, meva berish, so‘lish va yangilanish kabi jarayonlarni mavhum sohaga ko‘chiradi. “G‘oya urug‘i”, “umid niholi”, “ezgulik kurtagi” singari namunalar kelajakda rivojlanishi mumkin bo‘lgan boshlang‘ich holatni ifodalaydi. Ularning umumiy semantik yadrosi — hali to‘liq shakllanmagan, ammo o‘sish imkoniyatiga ega bo‘lgan hodisa. Farq shundaki, urug‘ imkoniyatning dastlabki bosqichini, nihol yangi paydo bo‘lgan o‘sishni, kurtak esa ochilish arafasidagi rivojlanishni eslatadi.

“Ildiz otmoq”, “ildiz olmoq”, “mustahkam o‘rnashmoq” birikmalari muayyan hodisaning barqarorlashishi yoki chuqur asosga ega bo‘lishini ifodalashda yaqinlashadi. Biroq “ildiz otmoq” tabiatdagi o‘sish jarayonini obrazli tarzda saqlaydi, “mustahkam o‘rnashmoq” esa ko‘proq neytral va umumiy ifodadir. Shuning uchun badiiy matnda birinchi variant obrazlilikni kuchaytirsa, ilmiy yoki rasmiy bayonda ikkinchi variant aniqroq bo‘lishi mumkin.

O‘simlik obrazlari ekologik diskursda alohida ahamiyatga ega, chunki ular tiklanish va barqarorlikni tasvirlash imkonini beradi. “Tabiat yashnaydi”, “yer jonlanadi”, “yashil hayot qaytadi” kabi ifodalar ekologik tiklanishni ijobiy jarayon sifatida ko‘rsatadi. Ularning ma’nosi bir-biriga yaqin bo‘lsa-da,

“yashnash” ko‘rkamlik va faol o‘sishni, “jonlanish” harakat va faollikning qaytishini, “qaytish” esa oldingi holatga tiklanishni ta’kidlaydi. Bunday farqlar sinonimlarni tanlashda semantik noziklikni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Yer obrazi ko‘pincha tayanch, asos, barqarorlik va kelib chiqish ma’nolarini ifodalaydi. “Hayot zamini”, “mustahkam zamin”, “barqaror asos” kabi birliklar muayyan fikr yoki faoliyatning tayanchini ifodalashda yaqinlashadi. Ammo “zamin” ko‘chma ma’noda asos va shart-sharoitni, “asos” mantiqiy yoki sababiy poydevorni, “tayanch” esa yordam va suyanchiqni ko‘proq anglatadi. Bu birliklar kontekstual sinonim bo‘lishi mumkin, lekin uslubiy va birikuvchanlik farqlari saqlanadi.

Havo va shamol obrazlari ko‘pincha erkinlik, yangilik, beqarorlik, o‘zgarish yoki xavfni ifodalaydi. “Yangi nafas”, “toza havo”, “yangilanish shamoli” singari birikmalar ijobiy o‘zgarish, yengillik yoki yangi imkoniyatni bildirishi mumkin. “Yangi nafas” inson faoliyatining qayta jonlanishini, “toza havo” yangicha muhitni, “yangilanish shamoli” esa o‘zgarishning tarqalishini ta’kidlaydi. Demak, sinonimik yaqinlik umumiy ijobiy sema orqali yuzaga keladi, lekin obrazning harakat dinamikasi turlicha bo‘ladi.

Osmon, quyosh va yorug‘lik obrazlari ko‘pincha umid, aniqlik, istiqbol va ijobiy baho bilan bog‘lanadi. “Umid nuri”, “yorug‘ kelajak”, “quyoshli kunlar” kabi birikmalar ijobiy istiqbolni ifodalashi mumkin. Bu birliklarning umumiy semasi — ijobiy kelajak yoki noaniqlikning kamayishi. Biroq “nur” kichik belgi yoki umid uchqunini, “yorug‘ kelajak” kengroq istiqbolni, “quyoshli kunlar” esa farovonlik va xotirjamlikni ko‘zda tutishi mumkin. Shunday qilib, metaforik sinonimiya ko‘pincha to‘liq almashtirish emas, ma’no soyalarining yaqinligidir.

3. Ekologik metaforalarning antonimik munosabatlari

Ekologik metaforalardagi antonimik munosabatlar tabiatdagi fizik yoki biologik farqlarni mavhum tushunchalarga ko‘chirish orqali yuzaga keladi. “Issiq–sovuq”, “yorug‘–qorong‘i”, “yashil–quruq”, “toza–iflos”, “mo‘l–tanqis” kabi qarama-qarshiliklar atrof-muhitni tavsiflashdan tashqari, inson kayfiyati, ijtimoiy munosabatlar va kelajak haqidagi baholarni ham ifodalashi mumkin. Masalan, “munosabatlar sovidi” iborasida harorat pasayishi hissiy yaqinlikning kamayishiga ko‘chiriladi; “iliq munosabat” esa samimiylikni bildiradi.

Metaforik antonimiya uch darajada kuzatiladi. Birinchisi — lug‘aviy antonimning o‘zi metaforik qo‘llanadi: “iliq munosabat” va “sovuq munosabat”. Ikkinchisi — lug‘aviy antonim bo‘lmagan ikki obraz kontekstda qarama-qarshi qo‘yiladi: “umid niholi” va “umidning qurishi”. Uchinchisi — butun konseptual manzaralar qarama-qarshi keladi: bahor, yashillik va gullash yangilanishni; qish, quruqlik va so‘lish esa turg‘unlik yoki yo‘qotishni anglatadi. Ikkinchi va uchinchi turda antonimik munosabat so‘zlar orasidangina emas, matnning mazmuniy tuzilishidan ham kelib chiqadi.

Antonimiyani aniqlashda qarama-qarshilikning turini ko‘rsatish muhim. “Issiq–sovuq” darajali antonimlar bo‘lib, ular orasida iliq, salqin kabi oraliq holatlar mavjud. “Tirik–jonsiz” esa ko‘proq bir-birini inkor etuvchi qarama-qarshilikka yaqin. “Ko‘paymoq–kamaymoq” jarayon yo‘nalishining qarama-qarshiligini bildiradi. Metaforik matnda bu turlar ko‘pincha bir-biriga aralashadi, ammo tahlilda ularni farqlash semantik aniqlikni ta’minlaydi [3; 4].

Ekologik nutqda “toza–iflos” qarama-qarshiligi eng muhim semantik juftliklardan biridir. Bevosita ma’noda bu birliklar suv, havo, tuproq yoki hududning holatini tavsiflaydi. Ko‘chma ma’noda esa “toza muhit”, “iflos siyosat”, “fikrni bulg‘amoq”, “tabiatni zaharlamoq” kabi ifodalar axloqiy, ijtimoiy yoki

ruhiy baholarni ham anglatishi mumkin. Shu sababli “ifloslanish” so‘zi ekologik kontekstda real fizik jarayonni bildirishi bilan birga, ma’naviy buzilish uchun ham metaforik manba bo‘la oladi.

“Musaffo–loyqa” juftligi ham suvning ko‘rinish xususiyatlariga asoslanadi. “Musaffo fikr” aniqlik va samimiylikni, “loyqa fikr” esa noaniqlik yoki chalkashlikni ifodalashi mumkin. Bu qarama-qarshilikda ko‘rish idroki va suvning fizik holati mavhum tafakkur sifatiga ko‘chiriladi. “Toza–iflos” ko‘proq gigiyenik, ekologik yoki axloqiy bahoni, “musaffo–loyqa” esa tiniqlik va idrok aniqligini kuchliroq faollashtiradi.

Ekologik kommunikatsiyada mazkur antonimik juftlik muammoni soddalashtirib ko‘rsatish xavfini ham tug‘diradi. Har qanday ekologik vaziyatni “toza” yoki “iflos” kabi ikki qutbga ajratish murakkab sabablarni yashirib qo‘yishi mumkin. Ilmiy matnda metaforik bahoni faktik ko‘rsatkichlardan ajratish, ifloslanish turi va darajasini imkon qadar aniq ifodalash zarur. Metafora auditoriya e’tiborini jalb qiladi, biroq u o‘lchov va dalillarning o‘rnini bosa olmaydi.

O‘simlik dunyosiga oid “yashil–quruq”, “gullamoq–so‘lmoq”, “unmoq–qurimoq” kabi qarama-qarshiliklar hayotiylik va so‘nish semalarini ifodalaydi. Bevosita ma’noda bu birliklar o‘simlikning biologik holatini ko‘rsatsa, ko‘chma ma’noda g‘oya, munosabat, umid, iqtisodiy faoliyat yoki madaniy hayotning rivojlanishi va susayishini anglatishi mumkin. “Umid gulladi” ijobiy rivojlanishni, “umid so‘ndi” esa kutilgan natijaga ishonchning yo‘qolishini bildiradi.

“Yashil” ekologik diskursda o‘simlik rangi bilan bir qatorda ekologik mas’uliyat, barqarorlik va tabiatga ehtiyotkor munosabatning ramziga aylangan. “Yashil iqtisodiyot”, “yashil energiya”, “yashil makon” birikmalari terminlashgan yoki yarim terminlashgan qo‘llanishlarga ega. Bunday holatda “yashil” so‘zini har doim oddiy metafora deb bo‘lmaydi: u ma’lum siyosiy, iqtisodiy yoki ekologik tushunchaning nomlash komponentiga aylangan. “Quruq” esa “quruq va’da”, “quruq gap” kabi birikmalarda samarasizlik yoki mazmunsizlikni anglatishi mumkin.

Shu tariqa yashillik va qurish qarama-qarshiligi ekologik holatni tasvirlash bilan birga, rivojlanish va tanazzulni baholashga xizmat qiladi. Biroq bunday baholash madaniy kontekstga bog‘liq: “quruq” so‘zi ayrim ilmiy kontekstlarda shunchaki namlikning yo‘qligini bildiradi va salbiy baho bermaydi. Demak, antonimik juftlikning metaforik kuchi birlikning o‘zidan ko‘ra, uning matndagi vazifasi bilan belgilanadi.

Suv, havo, yer unumdorligi va biologik xilma-xillik kabi resurslar haqidagi matnlarda “mo‘l–tanqis”, “serob–kam”, “to‘lib-toshmoq–qurib qolmoq” kabi qarama-qarshi birliklar muhim o‘rin tutadi. Ular real resurs miqdorini ifodalash bilan birga, imkoniyat, mehr, bilim yoki umidning ko‘pligi va kamayishini ham metaforik tarzda ifodalashi mumkin. “Mehr daryosi” yoki “bilim ummoni” kabi birikmalarda katta hajm va uzluksizlik semalari kuchli; “umid tomchisi” esa miqdorning ozligi bilan birga, qiyin vaziyatdagi qimmatli imkoniyatni ham anglatadi.

“Mo‘l-ko‘l” va “tanqis” birliklari o‘zaro qarama-qarshi bo‘lsa-da, ekologik masalalarda ularning qo‘llanishi aniq o‘lchovlar bilan bog‘lanishi kerak. “Suv tanqisligi” ilmiy-ijtimoiy muammoni bildiruvchi terminlashgan birikma bo‘lsa, “umid suvi quridi” obrazli ifoda sifatida baholanishi mumkin. Birinchi holatda ma’no aniq resurs holatiga taalluqli; ikkinchisida esa suv obrazidan foydalangan holda mavhum hissiy holat tasvirlanadi. Ushbu farq ekologik metaforalarni ilmiy terminlardan ajratishda muhim.

“Yorug‘–qorong‘i” qarama-qarshiligi tabiatdagi ko‘rish sharoitiga asoslanib, bilim, umid, xavf, noaniqlik va istiqbol kabi mavhum tushunchalarni ifodalashda faol ishlatiladi. “Ekologik kelajak uchun yorug‘ yo‘l” ifodasi yechim va umidni, “ekologik vaziyatning qorong‘i manzarasi” esa xavotir yoki

noaniqlikni anglatishi mumkin. Bu juftlikning semantik asosida ko‘rish imkoniyati va idrok aniqligi turadi.

Yorug‘lik obrazlari ko‘pincha ijobiy, qorong‘ilik esa salbiy baholanadi, lekin bunday moslik mutlaq emas. Badiiy matnda tun osoyishtalik, sir yoki himoya ramzi bo‘lishi mumkin; yorug‘lik esa ba’zan ko‘zga tashlanish yoki xavfning oshishini anglatadi. Shuning uchun metaforik antonimiyani tahlil qilishda madaniy stereotiplarni hisobga olish bilan birga, konkret matnning maqsadi va janrini ham ko‘rish lozim.

4. Sinonimik va antonimik munosabatlarning kontekstual xususiyatlari

Metaforik birliklarning sinonimligi ko‘pincha kontekstual xarakterga ega. “Yangi nafas”, “bahor nafasi” va “yangilanish shamoli” birikmalari muayyan maqola yoki badiiy matnda yangi bosqich boshlanishini anglatishi mumkin. Lekin ularni istalgan jumlada o‘zaro almashtirib bo‘lmaydi. “Bahor nafasi” mavsumiy yangilanishni, “yangi nafas” faoliyatning qayta jonlanishini, “yangilanish shamoli” esa o‘zgarishning keng tarqalishini ta’kidlaydi. Ularning yaqinligi umumiy semantik komponentga asoslanadi, farqi esa obrazning ichki dinamikasida ko‘rinadi.

Sinonimlarni tekshirish uchun almashtirish mezonidan foydalanish mumkin: bir birlik ikkinchisining o‘rniga qo‘yilganda asosiy mazmun saqlanadimi, baholash o‘zgaradimi, uslubiy ta’sir kuchayadimi yoki susayadimi? Masalan, “muammoning ildizi” o‘rniga “muammoning sababi” ishlatilganda asosiy mazmun saqlanishi mumkin, ammo obrazlilik kamayadi. Demak, ular referensial jihatdan yaqin bo‘lsa-da, stilistik jihatdan teng emas.

Kontekstual sinonimiya matnning izchilligini ta’minlash uchun ham xizmat qiladi. Muallif bir paragrafda “tabiatning tiklanishi” haqida so‘z yuritib, keyingi gaplarda “yerning jonlanishi”, “yashillikning qaytishi” yoki “ekotizimning sog‘ayishi” kabi ifodalardan foydalanishi mumkin. Bunday almashinish matnni takrorlardan saqlaydi, biroq tushunchalar o‘rtasidagi ilmiy farqni yo‘qotmasligi kerak. Masalan, ekotizimning tiklanishi va tabiiy hududning yashillashuvi har doim aynan bir jarayonni bildirmaydi.

Kontekstual antonimiya odatda matn ichida yaratiladigan qarama-qarshilikdir. “Kecha quruq va huvillagan yer bugun yashil hayotga to‘ldi” kabi namunada “quruq–yashil” qarama-qarshiligi biologik holatdan tashqari, avvalgi tanazzul va keyingi tiklanish o‘rtasidagi farqni kuchaytiradi. “Suvning musaffoligi” va “oqimning loyqaligi” qarama-qarshi qo‘yilganda esa muallif ekologik holatni baholaydi. Bu misollar tahlil uchun tuzilgan bo‘lib, real matn korpusidan olingan iqtiboslar sifatida qaralmasligi kerak.

Antonimik kontrast publitsistik matnlarda muammoni ko‘zga ko‘rinarli qilish, auditoriyani fikrlashga undash va muayyan xatti-harakatni qo‘llab-quvvatlash uchun ishlatiladi. “Bugungi isrof — ertangi tanqislik” kabi formulada vaqt bo‘yicha ketma-ketlik qarama-qarshilik bilan birlashadi. “Yashil kelajak yoki qurigan zamin” kabi ifoda esa ikki ehtimoliy yo‘lni keskin qarama-qarshi qo‘yadi. Bunday ifodalar ta’sirchan, biroq ular ko‘pincha soddalashtirilgan tanlov yaratadi; ilmiy matnda bunday ritorik usul faktik dalillar bilan mustahkamlanishi lozim.

Sinonimik metaforalar matnda obrazlar rang-barangligini, mazmuniy uzluksizlikni va ta’sirchanlikni ta’minlaydi. Muallif bir tushunchani turli obrazlar orqali yoritib, o‘quvchiga uning turli qirralarini ko‘rsatishi mumkin. Masalan, ekologik tiklanish “tabiatning nafas olishi”, “yerning jonlanishi” va “yashillikning qaytishi” orqali ifodalansa, birinchi ifoda hayotiylikni, ikkinchisi faollashuvni, uchinchisi esa vizual o‘zgarishni oldinga chiqaradi.

Antonimik metaforalar esa qarama-qarshi baholarni keskinlashtiradi. “Musaffo buloq” va “loyqa oqim” qarama-qarshiligi ekologik holatlarni taqqoslashga yordam beradi; “gullagan bog‘” va “qurigan yer” qarama-qarshiligi tiklanish va tanazzul manzaralarini ajratadi. Bu kabi kontrastlar ijtimoiy safarbarlik, ekologik mas’uliyat va muammo dolzarbligini ta’kidlash uchun ishlatilishi mumkin.

Pragmatik tahlilda metaforaning kimga qaratilgani, qanday maqsad bilan qo‘llangani va auditoriyada qanday xulosa uyg‘otishi hisobga olinadi. Ilmiy maqolada metafora tushunchani sodda tushuntirishga yordam beradi; publitsistik matnda hissiy ta’sirni kuchaytiradi; badiiy matnda esa estetik va ramziy vazifani bajaradi. Bir xil “daryo” obrazi ilmiy-ommabop matnda resursning uzluksizligi, badiiy matnda hissiyotlar oqimi, ekologik targ‘ibotda esa suvni asrash zarurati bilan bog‘lanishi mumkin.

5. Tahlil uchun tasnif va namunaviy jadval

Quyidagi jadval ekologik metaforalarning sinonimik va antonimik aloqalarini qanday tasniflash mumkinligini ko‘rsatadi. Jadvaldagi ifodalar tahliliy namuna sifatida tuzilgan; ularni o‘zbek tilidagi barcha qo‘llanishlarni qamrab oluvchi yopiq ro‘yxat yoki korpus asosida olingan statistik natija sifatida tushunmaslik kerak.

Obraz sohasi	Sinonimik yaqinlik namunasi	Antonimik qarama-qarshilik	Asosiy semantik belgi
Suv	hayot manbai / hayot bulog‘i	musaffo / loyqa	hayot, poklik, tiniqlik
O‘simlik	umid niholi / umid urug‘i	gullamoq / so‘lmoq	rivojlanish, istiqbol
Yer	mustahkam zamin / tayanch	unumdor / qaqragan	barqarorlik, imkoniyat
Havo va shamol	yangi nafas / yangilanish shamoli	iliq / sovuq munosabat	yangilanish, hissiy yaqinlik
Yorug‘lik	umid nuri / yorug‘ kelajak	yorug‘ / qorong‘i istiqbol	umid, aniqlik, xavf
Resurslar	bilim ummoni / fikrlar oqimi	mo‘l / tanqis	miqdor, davomiylik

6. Muhokama

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ekologik metaforalarning sinonimik va antonimik munosabatlari bir xil semantik tizimning o‘zaro to‘ldiruvchi ikki jihatidir. Sinonimiya umumiy ma’noni turli obrazlar yordamida ifodalashga, antonimiya esa farq va qarama-qarshilikni ajratib ko‘rsatishga xizmat qiladi. Har ikkala munosabatda ham kontekst hal qiluvchi omil bo‘lib, birikmalarning lug‘aviy ma’nosi bilan cheklanib qolmaslik zarur.

Birinchi muhim xulosa — metaforik sinonimlik ko‘pincha qisman bo‘ladi. Tabiatga oid obrazlar umumiy konseptual mazmunni baham ko‘rishi mumkin, lekin ular turli belgilarni oldinga chiqaradi. “Buloq” boshlanishni, “daryo” oqim va davomiylikni, “ummon” esa ulkan hajmni kuchliroq ifodalaydi. Shu bois bunday birliklarni bir semantik maydonda ko‘rish mumkin, ammo ularni to‘liq sinonim deb belgilash uchun qo‘shimcha kontekstual dalil kerak.

Ikkinchi xulosa — antonimik metaforalar tabiatning qarama-qarshi holatlaridan foydalanib, mavhum tushunchalarga baho beradi. Tozalik va ifloslanish, yashillik va qurish, yorug‘lik va qorong‘ilik, mo‘llik va tanqislik juftliklari ekologik diskursda ayniqsa samarali. Biroq bu juftliklar ba’zan ilmiy tavsif, ba’zan

badiiy obraz, ba’zan esa targ‘ibot usuli bo‘lib keladi. Ularning vazifasini to‘g‘ri aniqlash uchun janr va kommunikativ maqsad hisobga olinishi shart.

Uchinchi xulosa — ekologik metafora va ekologik terminni farqlash lozim. “Suv tanqisligi”, “havo ifloslanishi” kabi birikmalar ko‘p holatda muayyan real hodisani bildiruvchi terminologik yoki terminlashgan birliklardir. “Tabiatning nafasi qisildi”, “yerning yarasi”, “umidlar quridi” singari ifodalar esa ko‘proq metaforik xarakterga ega. Biroq termin va metafora o‘rtasidagi chegara qat’iy emas: ayrim obrazli ifodalar vaqt o‘tishi bilan ommalashib, muayyan sohada barqaror nomlash vositasiga aylanishi mumkin.

To‘rtinchi xulosa — ekologik metaforalarni ilmiy o‘rganishda materialni hujjatlashtirish muhim. Kengroq empirik tadqiqotda badiiy asarlar, gazeta-jurnal matnlari, ekologik kampaniyalar, ijtimoiy tarmoqlardagi ochiq matnlar va rasmiy hujjatlardan misollar yig‘ilishi mumkin. Har bir birlik uchun manba, sana, janr, kontekst va ma’no izohi qayd etilsa, sinonimik yoki antonimik aloqalar subyektiv taassurotga emas, tekshiriladigan dalillarga tayangan holda aniqlanadi.

Beshinchi xulosa — o‘zbek tilidagi metaforik birliklar milliy tajriba va madaniy tasavvurlar bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularning talqini faqat milliy xususiyatlar bilan izohlanmaydi. Suvni hayot manbai, yorug‘likni umid, qurishni tanazzul bilan bog‘lash ko‘plab tillarda uchraydigan tajribaviy mexanizmlarga tayanadi. Shu bilan birga, muayyan obrazning qadri, qo‘llanish chastotasi va uslubiy ta’siri madaniy muhit hamda tarixiy tajribaga qarab farqlanishi mumkin [1; 5].

Xulosa

O‘zbek tilidagi ekologik metaforalarning sinonimik va antonimik munosabatlari tabiat obrazlari, mavhum tushunchalar va nutqiy vaziyat o‘rtasidagi murakkab aloqalarni namoyon etadi. Metaforik sinonimiya bir semantik mazmunning turli obrazlar orqali ifodalanishiga imkon beradi, metaforik antonimiya esa tabiatdagi farqli holatlarni qarama-qarshi qo‘yib, baholash va ta’sirchanlikni kuchaytiradi.

Sinonimik guruhlar ko‘pincha mutlaq ma’nodoshlikka emas, umumiy semantik yadroga asoslanadi. Suv obrazidagi “manba”, “buloq”, “oqim” birliklari hayot yoki bilim bilan bog‘langanida ma’no yaqinligini yuzaga keltirishi mumkin, biroq ularning urg‘usi boshlanish, davomiylik va ko‘lam jihatidan farqlanadi. O‘simlik obrazlaridagi “urug‘”, “nihol”, “kurtak” esa rivojlanishning turli bosqichlarini anglatib, kelajak va imkoniyat semalari atrofida birlashadi.

Antonimik munosabatlarda “toza–iflos”, “musaffo–loyqa”, “yashil–quruq”, “gullamoq–so‘lmoq”, “mo‘l–tanqis” va “yorug‘–qorong‘i” kabi qarama-qarshiliklar alohida ahamiyat kasb etadi. Ular ekologik holatlarni tasvirlash bilan birga, umid va xavotir, rivojlanish va tanazzul, barqarorlik va yo‘qotish kabi mavhum ma’nolarni ham ifodalaydi. Biroq qarama-qarshilikning turi va baholovchi kuchi kontekstga qarab o‘zgarishi mumkin.

Tadqiqotning amaliy natijasi shundan iboratki, ekologik metaforalarni tahlil qilishda manba sohasi, nishon sohasi, umumiy semantik komponent, uslubiy bo‘yoq va kontekstual vazifa alohida qayd etilishi lozim. Kelgusidagi izlanishlarda real matn korpusi asosida ekologik metaforalarning uchrash chastotasi, sinonimik guruhlarning tuzilishi va antonimik juftliklarning janrlar bo‘yicha farqlanishi o‘rganilishi mumkin. Bunday yondashuv o‘zbek tilining leksik-semantik imkoniyatlarini chuqurroq tavsiflash hamda ekologik kommunikatsiyaning ta’sirchanligini ilmiy asosda baholashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Cruse, D. A. Lexical Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
3. Murphy, M. L. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy and Other Paradigms. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
4. Lyons, J. Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
5. Kövecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2010.
6. Geeraerts, D. Theories of Lexical Semantics. Oxford: Oxford University Press, 2010.
7. Croft, W., Cruse, D. A. Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
8. Isroilova, M. A. O‘zbek tilidagi sinonim va antonimlarning sintagmatik tabaqalanishi // O‘zbekiston Milliy universiteti konferensiyalari. 2025.
9. Ergasheva, M. Exploring types of antonyms in Uzbek: a cognitive approach to opposites in meaning // Zamonaviy dunyoda ijtimoiy fanlar. 2025. 4(15). B. 89–91.
10. Johannessen, G. S. Metaphorically opposed: A conceptual metaphor theory-based approach to the classification of antonymy pairs // Journal of Language Works. 2021.
11. Lemghari, E. M. A metaphor-based account of semantic relations among proverbs // Cognitive Linguistic Studies. 2019. Vol. 6(1). P. 158–184.